

КАРА МАРКС

Човекът и бъдещето

Избрано

Съставители

Бернард Мунтян

Петър-Емил Митев

Борис Попиванов

София, 2013

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на съставителите и издателство „Изток-Запад“.

© Бернард Мунтян, Петър-Емил Митев, Борис Попиванов, съставители, 2013
© Издателство „Изток-Запад“, 2013

ISBN 978-619-152-250-7

ИЗБРАНО

КАРЛ МАРКС

ЧОВЕКЪТ И БЪДЕЩЕТО

Съставители

Бернард Мунтян

Петър-Емил Митев

Борис Попиванов

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор	13
<i>Борис Попиванов, Петър-Емил Митев</i>	
Първи раздел	
Методът / 27	
1. Не сме доктринери с един нов принцип: ето ви истината, на колене пред нея	29
<i>Из „Писма из „Deutsch-Französischer Jahrbücher“</i>	
2. Тайната на спекулативната конструкция	32
<i>Из „Светото семейство“ (Маркс и Енгелс)</i>	
3. Материализмът като реален хуманизъм	37
<i>Из „Светото семейство“ (Маркс и Енгелс)</i>	
4. Двойната грешка при Хегел	45
<i>Из „Икономическо-философски ръкописи от 1844 г.“</i>	
5. Специфичната логика на специфичния предмет	53
<i>Из „Към Критиката на Хегеловата философия на правото“</i>	
6. Философите само по различни начини са обяснявали света, но задачата се състои в това, той да бъде променен	58
<i>„Тезиси за Фойербах“</i>	
7. Това не са догми, а действителни предпоставки	61
<i>Из „Немската идеология“ (Маркс и Енгелс)</i>	
8. Съзнанието (das Bewusstsein) не може да бъде друго, освен осъзнато битие (das bewusste Sein)	63
<i>Из „Немската идеология“ (Маркс и Енгелс)</i>	
9. Гражданското общество на различните му стъпала е основа на цялата история	66
<i>Из „Немската идеология“ (Маркс и Енгелс)</i>	
10. Мислите на господстващата класа във всяка епоха са господстващите мисли	70
<i>Из „Немската идеология“ (Маркс и Енгелс)</i>	
11. Крайната цел е да се разкрие икономическият закон на движението на съвременното общество	73
<i>Из „Капиталът. Том I“</i>	

12. Диалектиката не се прекланя пред нищо
и по самата си същност е критична и революционна 77
Из „Капиталът. Том I“
13. Буржоазното общество е най-развитата и най-многообразната
историческа организация на производството... В анатомията на
човека се намира ключ за анатомията на маймуната 79
Из „Критика на политическата икономия“

Втори раздел

Свободата / 107

14. Първият дълг на изследвателя е да се стреми
към истината – без да се оглежда нито надясно, нито наляво 109
Из „Бележки върху най-новата пруска цензорна инструкция“
15. Въпросът е дали свободата на печата е привилегия
на отделни лица, или пък е привилегия на човешкия дух 115
Из „Дебати за свободата на печата“
16. Демокрацията е разрешената загадка на всеки държавен строй..... 120
Из „Към критиката на Хегеловата философия на правото“
17. Бюрокрацията е имагинерна държава – наред с реалната 124
Из „Към критиката на Хегеловата философия на правото“
18. Отчужденият труд..... 127
Из „Икономическо-философски ръкописи от 1844 г.“
19. Частна собственост и комунизъм..... 136
Из „Икономическо-философски ръкописи от 1844 г.“
20. Вместо господство на личността над личността,
сега имаме господство на предмета над личността,
на продукта над производителя..... 148
Из конспект на „Основи на политическата икономия“ (Джеймс Мил)
21. Историческата перспектива – свободна индивидуалност,
основана на универсално развитие на индивидите 155
Из „Критика на политическата икономия“
22. Вещното ограничение на индивидите
не може да се превъзмогне, без да се ликвидира 159
Из „Критика на политическата икономия“
23. Всеобщото обществено знание, knowledge,
става непосредствена производителна сила 165
Из „Критика на политическата икономия“

24. Мярка на богатството няма да е работното време, а времето, с което свободно разполагаш 172
Из „Критика на политическата икономия“
25. Научната честност на Рикардо 176
Из „Капиталът. Т. IV“
26. Свободното време е богатството 178
Из „Капиталът. Т. IV“
27. Царството на свободата започва там, където престава трудът, диктуван от нужда и външна целесъобразност 181
Из „Капиталът. Т. III“
28. Скокът на човечеството от царството на необходимостта в царството на свободата 184
Из „Анти-Дюринг“ (Енгелс)
29. Свободното развитие на всеки е условие за свободното развитие на всички..... 186
Из писмо до Джузепе Канепа (Енгелс)

Трети раздел

Материалистическото разбиране за историята / 187

30. Общественото битие на хората определя съзнанието им 189
Из „Към критиката на политическата икономия“
31. С универсалното развитие на производителните сили се установява универсално общуване на хората 194
Из „Немската идеология“ (Маркс и Енгелс)
32. Общност и сурогати на общност..... 204
Из „Немската идеология“ (Маркс и Енгелс)
33. Социалната история на хората е всякога само история на индивидуалното им развитие, независимо съзнават ли те това, или не 213
Из писмо до Павел Василиевич Аненков
34. Не е моя заслуга нито откриването на съществуването на класи, нито откриването на борбата между тях 215
Из писмо до Йозеф Вайдемайер
35. Земеделската община като последна фаза на първичната обществена формация – и преходна фаза към вторична 216
Писмо до Вера Засулич. Трета чернова 216
36. Прудон свежда науката до нищожните размери на научна формула 221
Из „За Прудон“

37. Икономическите категории са само абстракции на обществените отношения на производството 225
Из „Нищета на философията“
38. Обикновената история на хората ги представя едновременно като автори и актьори на собствената им драма..... 227
Из „Нищета на философията“
39. Отношението на политическите и литературните представители на една класа към класата, която те представляват 229
Из „Осемнадесети брюмер на Луи Бонапарт“
40. Изходен пункт е общественият човек 231
Из бележки върху „Учебник по политическа икономия“ (Адолф Вагнер)
41. Материалистическото разбиране на историята има много привърженици, на които служи за предлог да не изучават историята..... 234
Из писмо до Конрад Шмид (Енгелс)
42. Твърдението, че икономическият момент е единствено определящият, е абстрактна, безсмислена фраза 236
Из писмо до Йозеф Блох (Енгелс)
43. Историческото развитие протича във формата на взаимодействие, макар и на доста неравни сили 239
Из писмо до Конрад Шмид (Енгелс)
44. Историческото явление, породено от икономически причини, може да оказва обратно въздействие 244
Из писмо до Франц Меринг (Енгелс)
45. Колкото повече изследваната област се отдалечава от икономическото, толкова повече случайности изпъкват в нейното развитие 247
Из писмо до Валтер Боргиус (Енгелс)

Четвърти раздел

Епохата / 251

46. Буржоа и пролетарии..... 253
Из „Манифест на Комунистическата партия“ (Маркс и Енгелс)
47. Реалният човек е признат само в образа на егоистичния индивид, истинският човек – само в образа на абстрактния гражданин 264
Из „По еврейския въпрос“
48. Последната фаза на една световноисторическа форма е нейната комедия. Човечеството се разделя със своето минало, като се смее... 272
Из „Към критиката на Хегеловата философия на правото. Увод“

49. Всеки представител на властта разглежда състоянието на дадена област като резултат от дейността на своя предшественик..... 278
Из „Оправдание на мозелския кореспондент“
50. Историята се повтаря два пъти:
първия път като трагедия, втория път като фарс..... 281
Из „Осемнадесети брюмер на Луи Бонапарт“
51. В държавната машина френската буржоазия настанява своето излишно население 290
Из „Осемнадесети брюмер на Луи Бонапарт“
52. Как един авантюрист, представител на лумпенпролетариата, става държавен ръководител на велика страна 292
Из „Осемнадесети брюмер на Луи Бонапарт“
53. Логика на революцията 306
Из „Осемнадесети брюмер на Луи Бонапарт“
54. Съвременната теория на колонизацията 308
Из „Капиталът. Том I“
55. Гражданската война в САЩ: борба между две социални системи.. 318
Из „Гражданската война в Съединените щати“
56. Линкълн е фигура sui generis в анализите на историята..... 320
Из „Събитията в Северна Америка“
57. Предвестие на бъдещата епоха..... 322
Писмо до президента на САЩ Ейбрахам Линкълн
58. Революцията в Китай и Европа..... 325
Из „Революцията в Китай и в Европа“
59. Британското господство в Индия..... 330
Из „Британското господство в Индия“
60. Бъдещите резултати от британското владичество в Индия 334
„Бъдещите резултати от британското владичество в Индия“
61. Английската и френската революции провъзгласиха политическия строй на новото европейско общество 341
Из „Буржоазията и контрареволуцията“
62. Революцията – старата къртица, която умее толкова бързо да рови под земята 344
Реч на юбилея на „The People’s Paper“, произнесена в Лондон на 14 април 1856 г.

Пети раздел

Капитализмът / 347

63. В противовес на цялата предишна политическа икономия..... 349
Из писмо до Фридрих Енгелс
64. Науката се състои именно в това,
да покаже как се проявява законът на стойността..... 351
Из писмо до Лудвиг Кугелман
65. Два фактора на стоката: потребителна стойност и стойност 353
Из „Капиталът. Том I“
66. Стоковият фетишизъм 360
Из „Капиталът. Том I“
67. Процесът на размяната 373
Из „Капиталът. Том I“
68. Всеобщата формула на капитала 382
Из „Капиталът. Том I“
69. Покупка и продажба на работната сила..... 391
Из „Капиталът. Том I“
70. Трудовият процес 401
Из „Капиталът. Том I“
71. Постоянен капитал и променлив капитал 410
Из „Капиталът. Том I“
72. Степента на експлоатация на работната сила 422
Из „Капиталът. Том I“
73. Машини и едра промишленост..... 425
Из „Капиталът. Том I“
74. Простото възпроизводство..... 430
Из „Капиталът. Том I“
75. Нарастващото търсене на работната сила..... 439
Из „Капиталът. Том I“
76. Тъй нареченото първоначално натрупване..... 445
Из „Капиталът. Том I“

Шести раздел

Исторически анализи / 449

77. „Критическо сражение“ с Френската революция..... 451
Из „Светото семейство“ (Маркс и Енгелс)

78. Франция 1830–1848 г.:
финансова аристокрация срещу промишлена буржоазия 456
Из „Класовата борба във Франция от 1848 до 1850 г.“
79. Революцията умря! Да живее революцията! 463
Из „Класовата борба във Франция от 1848 до 1850 г.“
80. Растящата задлъжнялост на френските селяни 469
Из „Класовата борба във Франция от 1848 до 1850 г.“
81. Революцията в Испания е станала постоянно явление 471
Из „Революционна Испания“
82. Русия и Западна Европа по пътя на капитализма 478
Из писмо до редакцията на „Отечествени записки“
83. Пътят на Русия: от татаризиране към цивилизоване 481
Из „Тайната дипломатическа история на XVIII в.“
84. Енгелс: Новият поглед към събитията от 1848–1850 г. 497
*Из увода към произведението на К. Маркс
„Класовата борба във Франция от 1848 до 1850 г.“ (Енгелс)*

Седми раздел

Политиката / 501

85. Пролетарии и комунисти 503
Из „Манифест на Комунистическата партия“ (Маркс и Енгелс)
86. Видовете социализъм 511
Из „Манифест на Комунистическата партия“ (Маркс и Енгелс)
87. Отношението на комунистите към опозиционните партии 520
Из „Манифест на Комунистическата партия“ (Маркс и Енгелс)
88. Вместо действителните отношения
за главно в революцията се представя волята 522
Из „Заседание на ЦК на Съюза на комунистите“
89. Учредителен манифест на Първия интернационал 525
*Из учредителния манифест на
Международното работническо дружество*
90. Саморекламата на един работнически спасител 530
Из писмо до Лудвиг Кугелман
91. Из „Гражданската война във Франция“ 532
92. Характерът на Парижката комуна 548
Из първа чернова към „Гражданската война във Франция“

93.	Има ли смисъл политическото участие	556
	<i>Из „Политически индиферентизъм“</i>	
94.	За Бакунин волята, а не икономическите условия, е основата на социалната революция	561
	<i>Из конспект на книгата на Бакунин „Държавност и анархия“</i>	
95.	Първата фаза на комунистическото общество	567
	<i>Из „Критика на Готската програма“</i>	
96.	Свободата се състои в превръщането на държавата от орган, стоящ над обществото, в орган, изцяло подчинен му	570
	<i>Из „Критика на Готската програма“</i>	
97.	Социалистическото сектантство	573
	<i>Из писмо до Фридрих Болте в Ню Йорк</i>	
98.	Отвращение от всякакъв култ към личността	574
	<i>Из писмо до Вилхелм Блос</i>	
99.	В Англия, Америка и може би Холандия е възможна революция по мирен път	575
	<i>Из „За Хагския конгрес“</i>	
100.	Политическата перспектива: взаимно самоизтребване на Германия и Франция, война между Германия и Русия	577
	<i>Писмо до Комитета на Социалдемократическата работническа партия (Маркс и Енгелс)</i>	
101.	Крайната цел на работническото движение.....	580
	<i>Увод към програмата на Френската работническа партия</i>	580
102.	Начинът на борба от 1848 г. сега е остарял във всяко отношение... 581	
	<i>Из увода към „Класовата борба във Франция от 1848 до 1850 г.“ (Енгелс)</i>	
103.	За социалдемократите сега е от полза спазването на законите..... 585	
	<i>Из увода към „Класовата борба във Франция от 1848 до 1850 г.“ (Енгелс)</i>	
104.	Маркс: Всичко, което знам, е, че аз не съм марксист	589
	<i>Из отговор до редакцията на „Sächsische Arbeiter-Zeitung“ (Енгелс)</i>	589
	Приложения	591
	<i>Бернард Мунтян. Маркс: преоценката.....</i>	615
	<i>Петър-Емил Митев. Енигмата Маркс .....</i>	643
	<i>Борис Попиванов. За съвременната българска рецепция на Маркс.....</i>	684
	Именен показалец.....	703
	Предметен показалец.....	711
	Summary	721

ПРЕДГОВОР

Маркс? Да се преиздава? Не е ли до болка познат?

Помним добре портрета му.

А всъщност познаваме ли „мислителя на хилядолетието“? И поне имаме ли отговор на въпроса защо политически „губещият“ в Студената война може да се окаже интелектуално печеливш след нейния край?

Първата му публикация е бляскава защита на свободата на печата. Дълбока и радикална критика на цензурата.

Първият парадокс.

Публикацията не е била четена. Не се е цитирала. Не е влязла в учебниците. Остава затворена в многотомно издание, което е украсявало служебните библиотеки на самите цензори...

Помни се само цензурата, която е покривана с неговия портрет...

Епохата, която завърши, беше изпълнена с много илюзии. Изданието, което предлагаме на вниманието на читателите, трябва да ни освободи от още една.

Свободният човек прави свободен избор.

Всеки има право да приеме или не Карл Маркс. Важното е да има предвид действителния Маркс, а не фалшивия му образ – обожествен или сатанизиран. А досегът с автентичното творчество на мислителя от Трир (Париж, Брюксел, Лондон) най-добре разсейва повърхностните представи, опровергава идеологическите етикети, разчленява елементарно слепените образи. Прочитът на Маркс може да покаже колко неточни възгледи разпространяват и догматичните привърженици, и фанатизираните отрицатели; и страстните последователи, и пристрастните следователи на този незаобиколим автор в историята на световната обществена мисъл.

Българският читател е изправен пред парадоксална ситуация. В продължение на десетилетия той бе принуден да приема Маркс натрапено безкритично, като класик, който не може да буди съмнения, недоверие, несъгласия.

След началото на промените полюсите се сменят. Общественият, политическият и медийният фон настоятелно приканват към обратното – натрапено свръхкритично отношение. Маркс може да бъде оспорван и отричан *a limine* без всякакви колебания. Идеологическият ритуал, чийто централен елемент е позоваването на Марксовата безпогрешност, е заменен от политическа коректност, в която Маркс е основен грешник.

Догматическият (псевдо)марксизъм намира не своето отрицание, а своето продължение в догматическия антимарксизъм.

Можело е да се предвиди.

Преди 47 години на страниците на втория (тогава) по тираж всекидневник се появява (не)двусмислен антидогматичен текст:¹

Учението на Аристотел е имало странна съдба. Аристотел, този най-могъщ творчески гений на античността, станал през средните векове кумир на схоластите. Великият учен бил цитиран най-много от богослови. Със завидна упоритост духовни лилипути оковали неговата мисъл в каноните на вярата и превърнали неговите съчинения в купища от подходящи цитати. Идеолозите на църквата прекрасно разбирали, че всеки цитат е готов отговор, а всеки готов отговор – доказателство, че е излишен един въпрос. Така учението на най-енциклопедичния философ (т.е. автора на най-много цитати) било превърнато в идеологически щит на църквата срещу безпокойния човешки разум. Умъртвяващото перо на схоласта е било подкрепено от умъртвяващата ръка на инквизитора. В името на човека, чиято дръзновена мисъл надживява вековете, е била преследвана всяка свобода на мисълта...

Този парадокс – канонизирането на един учен от богослови – породил друг: учените се отказали от него. Свободомислещите хора престанали да виждат в Аристотел човека на голямата мисъл. В XVI в. Пиер де ла Раме заявил: „Всичко, което е учил Аристотел, е невярно.“ А основателят на новата наука Френсис Бейкън сравнил Аристотел с „турски султан, който не чувствал своето философско царство в безопасност, докато не унищожил братята си, и се грижел само за това – потомството в нищо да не се съмнява“... На нас, разбира се, е лесно да видим тяхната грешка, да преценим, че самият Аристотел не носи вина за ролята, която са му натрапили неговите псевдоученици, ние сме улеснени и от това, че днес никой не задушав мисълта в името на Аристотел... Но хората, които са се опълчили срещу схоластиката, не са били чужди и на емоциите, борбата против ограничеността също ги е правила ограничени, тя ги отдалечавала от спокойствието и обективността на историческия анализ.

¹ Петър-Емил Митев, „Приключенията на средновековен схоласий в XX век“, в-к „Народна младеж“, 1 юни 1966 г.

Алюзията е прозрачна до предизвикателство. Знаменитата реч на Енгелс на гроба на Маркс завършва с „Името му и делото му ще надживеят вековете“, а тук става дума за репресии „В името на човека, чиято дръзновена мисъл надживява вековете“...

Парадоксът на внезапния преход от неумерена апологетика към яростно заклеимяване е значим фактор за българската среда. Той не се отнася до западната публика. Там рационалното отношение към Маркс си пробива път и през минните полета на Студената война. След епохата на маккартизма ясно са формулирани съществени въпроси като:

- * Какви елементи на оригиналната мисъл на Маркс са станали интегрална част от „западната“ традиция и защо?
- * Какви елементи на оригиналната мисъл на Маркс не са станали част от „Западната“ мисъл, макар че биха могли да допринесат за нея?
- * Какви елементи на Марксовата мисъл са пренебрегнати от комунистите?
- * Доколко западната критика срещу комунизма, адекватно разбрана, може да се превърне в имплицитна критика на Западния свят и неговите традиции?¹

През 70-те години идеологическото противодействие на Запада е рационализирано чрез осемтомна енциклопедия – „Marxism, Communism and Western society. A comparative encyclopedia“² – с участието на изтъкнати изследователи в областта на философията, социологията, политологията, политическата икономия. Нищо подобно, дори в едностранен вариант, не се появява на Изток...

И още нещо, логично и все пак странно: най-голямата книжарница за лява литература, повлияна по един или друг начин от идеи на Маркс, се намира не в Москва, а в... Лондон. Дори по брой на заглавията „Collets“ на „Charing Cross Street“ надвишава обществено-политическите щандове на „Дом книги“ на улица „Горького“. А в качествено отношение просто не може да се прави сравнение. В „Collets“ можеха да се намерят и различните западни марксизми, и съветският „марксизъм-ленинизъм“, и незагълхналият троцкизъм, и триумфиращият феминизъм, и възходящият „зелен“ екологизъм, и реформистки африкански социализъм, и революционните версии на маоизма, геваризма, кимирсенизма, дори енверизма...

¹ Предговор към представителния сборник „Marx and the Western World“ (ed. by Nicholas Lobkowitz, Notre Dame-London, 1967). Съавтори на сборника са водещи западни марксоведи като И. Фечер, Х. Маркузе, М. Рубел, Р. Тъкър, Г. Нимайер и др. и източни дисиденти от кръга на „Praxis“ – Г. Петрович, С. Стоянович, и извън него – Е. Илиенков, К. Косик.

² Ed. by Claus D. Kernig, New York: Herder and Herder, 1972–73.

Примитивна и невярна е представата, че в Студената война Западът просто воюва срещу Маркс. Идеологическата борба е срещу „марксизма-ленинизма“ и включва сложна битка за Маркс.

Панорамата на „Collets“ не е била политически бумеранг, нито пазарен каприз. Тя е реализирала превъзходството на Запада – интелектуална рационалност и освободеност, с което отговаря на предимството на Изтока – остра социална критичност.

Маркс е бил необходим на Системата. Неговото име е гарант за „научност“ и символ на универсалност, на Световната революция. Щит и копие. И в същото време той е нейната идеологическа ахилесова пета. Още в началото Плеханов в Русия и Кауцки в Европа доказват, че тъкмо теорията на Маркс гарантира провал на большевишкия експеримент. Впрочем достатъчно е да се съпостави категоричното утвърждаване на идеологията (на „идеологически фронт“ се води „идеологическа борба“ срещу „идеологическа диверсия“, изучават се „идеологически дисциплини“, така че всеки да бъде „идеологически подкован“ и т.н.) с не по-малко категоричните негативни определения на Маркс за идеологията като „фалшиво съзнание“, илюзии, които една класа натрапва на цялото общество, за да осигури своето господство...

„Марксихическият плурализъм“ обезсилва монолитната съветска идеология. Затова всеки „ревизионизъм“ е жестоко преследван. Поредният парадокс: никой не трябваше да се съмнява, когато се говори от името на онзи, чийто девиз е бил „Подхвърляй всичко на съмнение“! Не само гражданите са ограничавани и лишавани от права. Посмъртно Маркс е лишен от правото да бъде свободно тълкуван и актуализиран. Както през XIX век, приживе, така и през XX век, *post mortem*, е намерил уют в... Лондон.

В научната дискусия – и идейна битка – за Маркс едно особено (може да се каже „библиографско“) обстоятелство започва да играе важна идейно-политическа роля. Проучването на архива на Маркс в продължение на няколко десетилетия – като се започне от 20-те години – разкрива неочаквана картина: публикуваните през живота на Маркс произведения се оказват нещо като върха на айсберг. За съществуването на някои от запазените ръкописи се е знаело, за други – никой не е подозирал. Появяват се фрагменти от (незавършено) ключово произведение – „Критика на политиката и политическата икономия“ (най-често цитирано като „Икономическо-философски ръкописи от 1844 г.“ или като „Парижки ръкописи“); първото и единствено по рода си разгърнато изложение на материалистическото разбиране за историята – „Немската идеология“, книга, написана съвместно с Енгелс в Брюксел; първият вариант на фундаменталното икономическо изследване „Очерци към критика на политическата икономия“ (цитирани обикновено като „Grundrisse“) и последвалите варианти с работни заглавия „Икономически ръкописи от 1861–1863“

(публикувани са в шест тома!) и „Икономически ръкописи от 1863–1865“... За днешния читател, който изпраща кратки есемеси и неголеми електронни писма, със сигурност е трудно да си представи дори обема от хилядите страници, написани на ръка със ситен, пестящ хартията, нечетлив почерк...

Характерна тема става „Непознатият Маркс“. „The Unknown Marx“ може да се преведе за източния читател като „Скритият Маркс“. Акцентира се върху произведения на Маркс, които не се включват в съветските издания. Първата десталинизация донася издание на събрани съчинения на Маркс и Енгелс в 39 тома (1955–1966). Не са включени нито „Икономическо-философските ръкописи“, нито „Grundrisse“. Западната „провокация“ допринася да бъдат прибавени – със специално партийно постановление! – нови 11 тома (1975–1981). Така оформеното издание в 50 тома продължава да бъде непълно; част от предизвикателството остава без отговор. Не е включена книга на Маркс, в която се разглежда историята на деспотизма в Русия.¹ Едва чрез сегашното издание най-същественният раздел ще се появи за първи път на български, в превод на един от съставителите... Парадоксът звучи абсурдно: трябва да настигаме Запада и в... представянето на Маркс.

Колкото и да са интригуващи разсъжденията на Маркс за историческото наследство на монголското робство, което обременява, според него, и управленската традиция, и душевността на руския народ, те са встрани от главния проблем на марксоедението: „истинския“ Маркс. На Запад се оформят две направления: „дихотомисти“, които разделят „младия“ и „късния“ Маркс, и „континуисти“, които наблягат върху приемствеността. За съветската школа и двете гледни точки са неприемливи. Дихотомията означава отказ от „младия Маркс“ (и следователно да се „подари“ на идеологическите противници!), а приемствеността открива възможности за „ревизионистично“ тълкуване на късните произведения. Първоначалната съветска позиция несъмнено е близка до „дихотомизма“: „Икономическо-философските ръкописи от 1844 г.“ намират място не в „Съчиненията“, а в отделен сборник – „Из ранних произведений“ (в три пъти по-малък тираж!), заедно с ученическите „Размишления на един юноша при избора на професия“. Самото отделяне говори, че се признава биографичното, а не теоретическото им значение. По-късно тази позиция е коригирана и заменена с по-гъвкава („и връзка, и различие“). Признато е наличието на проблем, при това „един от най-трудните дори за хора, приемащи марксизма“.²

¹ Karl Marx, „Secret Diplomatic History of the Eighteenth Century“, ed. by E. Marx Aveling. London, 1899. Поредица от статии, публикувани от Маркс и издадени като отделна книга от неговата дъщеря Елинър.

² Н. Лапин, „Молодой Маркс“, издание третъе, дополненное. Москва: „Политиздат“, 1986, с. 445.

Развитието на идеите на Маркс е екран, върху който се проектират различни разбирания за същността на неговото учение. В научен контекст „историческият Маркс“ е отправна точка към „актуалния Маркс“. В идеологически контекст е обратното. Сравнителното място и теоретичната стойност на неговите произведения от различни периоди се определя в зависимост от приоритетите на актуализацията. И следователно от приоритетите на онези, които го актуализират, на самите марксисти.

Маркс, марксизъм, марксисти...

Пръв с този проблем се сблъсква самият Маркс. Пряко е изразил притеснението си от появата на ученици, за които не може да носи отговорност. Доста категорично заявява: „Tout ce que je sais, c'est que moi, je ne suis pas marxiste!“¹

Ако Маркс не е желал да се смята за „марксист“, то можем да си представим как би се чувствал като нарочен за „марксист-ленинец“.²

През ХХ век разграничителна линия става разбирането на смисъла, който сам Маркс е влагал в своето учение: „диктатура на пролетариата“ или „свободното битие на човека“.

„Главното в учението на Маркс е класовата борба. Така говорят и пишат твърде често. Но това не е вярно... Марксист е само онзи, който *разпростира* признаването на борбата между класите до признаване на *диктатурата на пролетариата*... Това е пробният камък, на който трябва да се проверява *действителното* разбиране и признаване на марксизма.“³ Разграничението може да се оспори⁴, но безспорно е строго политическо – става дума за определен тип *власт*.

Принципно различно разбиране за „главното“ изхожда от това, че учението на Маркс не е само политическо. „Манифестът“ жанрово се различава от „Владетелят“ на Макиавели. Маркс фиксира макроисторическата рамка, в която протича политическият процес, и съдържа ясна ценностна ориентация.

На мястото на старото буржоазно общество с неговите класи и класови противоположности идва асоциация, в която свободното развитие на всеки е условие за свободното развитие на всички.⁵

¹ „Аз знам само това, че самият аз не съм марксист“ (фр.).

² Понятието „марксизъм-ленинизъм“ е изковано през 30-те години и санкционирано лично от Сталин в „Кратък курс по история на ВКП/б/“ (1938). Понятието „ленинизъм“ е въведено след смъртта на Ленин.

³ В. И. Ленин. *Полное собрание сочинений*, т. 33, с. 33.

⁴ Кауцки привежда редица аргументи за това, че понятието „диктатура на пролетариата“ е използвано от Маркс и Енгелс в преносен смисъл.

⁵ К. Маркс и Фр. Енгелс, „Манифест на Комунистическата партия“.

Разбира се, очертаната дилема е условна, доколкото откроява класовите средства и общочовешките цели, но се абстрахира от сложното преплитане на ценности и интереси, на цели и средства в мрежата на обществените отношения.

Темата за „свободното битие на човека“ е развита преди „Манифестът“ като теоретична парадигма в „Икономическо-философските ръкописи от 1844 г.“. Продължена е в икономическите изследвания, най-пълно в „Grundrisse“ и черновите варианти на „Капиталът“. Маркс сам е оставил обяснение: методът на изследване и методът на изложение се различават. Хипотезата за постикономическа формация има незаменимо евристично значение за изследването, но няма място в изложението и би била излишен повод за критики и недоразумения.

През 50-те години се появява понятието „западен марксизъм“, което резюмира продължителен (започнал още през 20-те години) и нелек процес на формиране на марксистка алтернатива в рамките на западната интелектуална традиция. Общ знаменател за възгледите на различни мислители – Лукач, Корш, Грамши, Франкфуртската школа – Хоркхаймер, Адорно, Маркузе, Сартр, Бенямин, Фром, Алтюсер, Блох... И все пак има съдържателна стойност: става дума за коренно различен тип актуализация. „Докато фокус на класическия марксизъм беше икономическата история и политиката на класова борба, западният марксизъм се насочва преди всичко към културата и идеологията“¹ Определението е доминиращо², без да е безспорно³, но е достатъчно, за да насочи към основните черти на контекста, в който попада сегашното издание. А в това виждаме задачата на предговора, не в опит да се предложи решение на комплексен проблем. Гледната точка на съставителите е отразена по-подробно в приложените студии.

¹ J. G. Merquior, „Western Marxism“, London: Paladin books, 1986, p. 4. Срв. Пери Андерсън: „Първата и най-важна черта на западния марксизъм е неговото структурно отделяне от политическата практика“ (П. Андерсон, „Размышления о западном марксизме“, М., 1991, с. 41).

² В авторитетния „Речник на марксистката мисъл“ четем: западният марксизъм „премества ударението от политическата икономия и държавата към културата, философията и изкуството“ (Т. Bottomore, „A Dictionary of Marxist Thought“, Oxford: Blackwell, 1983, p. 523).

³ Алвин Гуднър в обширно изследване разграничава марксизма на „сциентистки“ (научен) и „критичен“, като обединява във всяко направление и западни, и източни теоретици и революционери. Вж. Alvin Gouldner, „The Two Marxisms. Contradictions and Anomalies in the Development of Theory“, London: Macmillan, 1980. През последните години започнаха да излизат от печат и книги на западни марксисти и постмарксисти, пряко третиращи политическа проблематика – бестселър например стана „За конституцията на Европа“ (2011) на Юрген Хабермас. Разбира се, рано е да се говори за тенденция на завършване към марксисткия синтез.

Сега вероятно е по-ясно защо 1989, „годината на чудесата“, освен всички други изненади, поднесе още една: Карл Маркс, вместо да бъде погребан, както можеше да се очаква, възкръсна за нов живот. Интересът към него не спадна – а дори се засили. Маркс вече не носи бремето на „реалния социализъм“, може да бъде разглеждан и оценяван отделно от режимите, възникнали в негово име, и от лидерите, властващи под неговия портрет.

Политическият триумф на „човешките права“ не можеше да подкопае позициите на онзи марксизъм, за когото „свободното битие“ на човека, преодоляването на отчуждението и постикономическата перспектива са главно-то проблемно поле.

„Има ли живот на Маркс?“, гласеше ироничен лозунг на първия свободен митинг (18 ноември 1989 г.) в София. Таванът на западното остроумие беше друг, пазарен, а не онтологичен. Маргарет Тачър: „Маркс и Спенсър триумфират над Карл Маркс и Енгелс.“¹ Събитията показаха, че зад иронията на българския гражданин и на английската баронеса прозира по-дълбока ирония на историята. Докато сме смятали, че живеем „на Маркс“, а сме се отдалечавали от него, на Запад са се противопоставяли на марксизма, а са се приближавали към Маркс. Отрицанието на Маркс е отричане на собствената наивност, с която беше носен портретът му с убеждението, че се реализират негови идеи.

Преди 1989 се появяват изследвания на тема „Маркс преди марксизма“.² Предполага се централното значение на марксизма.

След 1989 акцентът се преобърна: „Маркс след марксизма.“ Не е игра на думи, а теоретична позиция: „идеите на Маркс са тясно свързани с марксизма – политическо движение, което възниква под негово влияние и което винаги е обявявало и продължава да обявява привилегировано отношение към неговите теории.“ Но да се тълкува и оценява Маркс през неговите последователи е толкова коректно, колкото да се чете Кант чрез кантианците.³

„Защо да четем Маркс днес?“

Книга с точно такова заглавие се появи в началото на новия век.⁴ Авторът, професор в University College, Лондон, резюмира така своя отговор: „Марксовите големи теории не са доказани. Но той не може да бъде пренебрегнат. Неговите произведения са сред най-силните в западната интелектуална традиция и – верни или неверни – трябва да бъдат ценени и уважавани. Но освен това той казва много истинни и вдъхновяващи неща. Неговата работа е изпълнена с проникновение и блясък. Ние намираме много такива примери.

¹ „M. Thatcher in Her Own Words“, London: Penguin books, 1987, p. 15.

² D. McLellan, „Marx before Marxism“, London: Macmillan, 1980.

³ Tom Rockmore, „Marx after Marxism. The Philosophy of Karl Marx“, Oxford: Blackwell, 2002, p. XIV.

⁴ Jonathan Wolff, „Why Read Marx Today“, Oxford University Press, 2002.

Маркс остава най-задълбоченият и остър критик на капитализма – дори такъв, какъвто той е днес. Казах в началото: ние можем да нямаме доверие в неговите решения на проблемите, които той идентифицира, но от това проблемите не изчезват.“

Интересен феномен съпровожда осмислянето на дълбочината на промените в Европа и света. Полюсите бележат двойно възраждане: на Хегел и на Маркс. Според едната оценка марксистката алтернатива е опровергана, наблюдаваме триумф на либерализма и това показва, че Хегел е бил прав, когато предвижда (още през 1807 г.!) „края на историята“ (Франсис Фукуяма). Тази гледна точка беше енергично оспорена от други автори, които съзряха в глобалната трансформация изчерпване на триумфиращите пазарни сили, „край на либерализма“ (Иманюъл Уолърстийн). Дебатът за бъдещето на капитализма и на света протича в една академична и обществена ситуация, в която интересът към Маркс е високо ценен и насърчаван, реализиран в университети и научни центрове, подхранван в полемичните страници на печата. Дори специализираните изследователи трудно могат да обзрат поне основното, което западният свят постоянно публикува по темата. По „светско време“ се отбелязват годишнините от основните му произведения. През 2011 г. в Лондон беше организиран международен семинар по повод на годишнината от конспекта на Маркс на произведение на Джеймс Мил.¹ Може да се открие всичко, включително крайностите на възхвалата и отрицанието, но в рамките на дискусиите, на обмена на мнения и позиции, на цивилизованото научно и експертно общуване. Всичко това не наблюдаваме в България; в определени аспекти продължаваме да се отдалечаваме от емблематичния за нас Запад.

След 1989 българският читател получи най-после възможност да се запознае със западния марксизъм. Бяха издадени редица произведения на Херберт Маркузе, Ерих Фром, Теодор Адорно, Макс Хоркхаймер, Юрген Хабермас и др. В издаването на самия Маркс настъпи пауза до такава степен, че дори последният, петдесети том от „Съчиненията“, подготвен преди промените, изобщо не видя бял свят. Паузата бе прекъсната само веднъж – преди близо 15 години, с публикация на „Манифест на Комунистическата партия“ (в нов превод от немски на Димитър Денков, но без задължителните според нас авторски предговори).² В същото време пълното академично издание на всичко, написано от Маркс и Енгелс на езиците на оригинала, т.нар. MEGA-II (Marx-Engels-Gesamtausgabe), започнато в Москва и Берлин, продължи в Амстердам. От 1972 до 1990 г. бяха публикувани 36 тома от замислените 114. После работата бе подета от меж-

¹ С организатори Андру Чити и Мартин Макайвър, London Knowledge Lab, 5 февруари 2011 г.

² К. Маркс и Фр. Енгелс, „Манифест на Комунистическата партия“. Превод от немски Д. Денков. София: изд. „ГАЛ-ИКО“, 1999 г.

дународна фондация, като включва сътрудничеството на стотици учени от цял свят. Проектът се разшири, до 2007 г. излязоха 113 тома, от които 59 с текстове на Маркс и Енгелс и 54 с коментари и научно-справочен апарат. Очаква се публикацията да завърши през 2025 г. Между другото, от 2011 г. вече излезлите токове са достъпни и в интернет. MEGA-II е уникално издателско постижение, дори ако се съпостави с най-престижни издания на научната класика. Всеки авторски том е съпроводен от близък по обем справочен том.

Да се представи в един том внушителното дори само по обем творчество на един автор не е никак лесна задача, особено когато става дума за голям и противоречив мислител. Твърде различни са тематичните центрове, които формират актуалния интерес към Маркс:

- * Аналитичният метод.
- * Глобализацията.
- * Кризата на капитализма.
- * Постикономическото общество.

Световната практика, в частност през последните две-три десетилетия, познава разнообразни варианти на съставяне на еднотомни антологии на Маркс.

Рядко се използва чисто *хронологичният* подход. Изключителното многообразие от Марксови текстове и разнообразието на интересите му лесно може да потопи читателя в трудно за преплуване море. Частичен изход от подобно положение е представянето на Марксови текстове по периоди. Поредици като „Penguin Classics“ и „Cambridge Texts in the History of Political Thought“ например публикуват подборки във вида на „Ранни произведения“ и „Късни произведения“.¹ При цялата прецизност на съставителската работа те са полезни и отговарят на потребностите на академична среда, в която вече са достъпни много на брой опити за антологии на цялото Марксово творчество, и се формира интерес към отделни периоди от живота му. Българският случай все още не е такъв. Нещо повече, с обикновеното делене по периоди рискуваме да се включим в споменатото популярно и преднамерено противопоставяне на „младия“ и „стария“ Маркс, изградило се в годините след първите публикации на ранните му ръкописи и познато и на българската научна общност. Въпросът за развитието на Марксовите идеи, за последователността, в която те възникват, коригират, променят и надграждат във времето, е доста сложен и не може да бъде изчерпан от едно съставителско решение.

---

¹ Karl Marx, „Early Writings“, London: Penguin, 1992; Karl Marx, „Later Political Writings“, Cambridge University Press, 1996; и т.н.

Тематичният подход е широко разпространен и дава възможност за диференциране, за открояване на разнообразието на Марксовия творчески свят. Определено постижение беше антологията, съставена от Михаил Лифшиц „Маркс и Енгелс за изкуството“. Други са информативни (от типа „Маркс и Енгелс за Индия“) или подчинени на политически задачи (от типа „Маркс и Енгелс за профсъюзите“ или – по време на перестройката – „Маркс и Енгелс за демокрацията“). Такъв подбор създава прегледност, но има съществен недостатък, който се корени в многопластовите задачи, поставяни от самия Маркс, откъдето и в трудността работите му да бъдат класифицирани еднозначно в едно и само едно изследователско поле.

Друг възможен вариант е *проблемният* подход, който идентифицира проблемни възли, очертани в трудовете на Маркс, и представя текстовете, където са проявени най-силно. Някои от най-новите издания директно отварят врати към важни съвременни проблеми, загатнати, предусетени, дори отчасти развити от Маркс в неговите работи. Дейвид Рентън публикува (2002) нашумялата антология „Маркс за глобализацията“.¹ Проблемите на модернизиращите се общества влизат във вниманието на автори, предлагащи актуални подборки от Марксови разсъждения. Появяват се издания на Маркс, третиращи гражданското общество и демокрацията. Вече можем да закупим дори антологии на Маркс, подпомагащи анализа на характера, причините, развитието и възможните следствия на световната финансова криза от 2008 г. насам. Принстънският професор Робърт Тъкър извежда като ключови проблеми „Критиката на капитализма“, „Революционната програма и стратегия“ и „Общество и политика през XIX век“.² По-конкретен в антологията си, превърнала се в основа на собствено научно изследване, Йон Елстер, според когото при Маркс следва да имаме предвид неговата методология, проблема за отчуждението, икономиката, експлоатацията, историческия материализъм, класовата борба, политиката и критиката на идеологията.³ Повече или по-малко сполучливи, познати са още редица усилия да се подведе сложното, многопосочно и почти необятно Марксово наследство под знаменателя на няколко централни понятия, претендиращи да го подреджат и осмислят. Невъзможно е те да бъдат изследвани и коментирани в този кратък предговор. Отговорност на всеки съставител е максимално ясно да обоснове своя избор.

Няма идеална антология. Подборът, който предлагаме, не е заимстван от достъпната ни литература. Подходът е *тематично-хронологичен*. Включени са

¹ David Renton (ed.), „Marx on Globalization“, London: Lawrence and Wishart, 2002.

² Robert C. Tucker (ed.), „The Marx-Engels Reader“, New York: Norton, 1972.

³ Jon Elster (ed.), „Karl Marx: A Reader“, Cambridge University Press, 1986.

седем раздела, в които подреждането на произведения и откъси от произведения е в хронологичен план, с известни изключения – например първият раздел започва с писмо на Маркс до Руге, защото е преценено, че е по-подходящо встъпление към методологическата програма на Маркс; или вторият раздел завършва с писмо на Енгелс до Канепа, защото синтезира най-точно възгледа на Маркс за свободата, и т.н.

Първият раздел представя Марковия метод като необходимо въведение към неговото разбиране за социалната действителност, към изследванията и заключенията, които прави, към принципно новото в Марксовото отласкване от съществуващата философска традиция по неговото време.

Вторият раздел е посветен на водещия съдържателен акцент, който придава смисъл на Марксовото творчество: търсенето на пътища за оптимална реализация на човешката свобода.

Третият раздел запознава с Марковия възглед за историята, за еволюцията на човешкото и социалното развитие като необходима предпоставка за осмисляне на движещите му сили и ролята на човека за тяхната промяна.

Четвъртият раздел включва текстове, представящи едва част от богатството на Марксови наблюдения върху съвременната му епоха, нейните особености и своеобразие в различни точки от света.

Петият раздел въвежда в Марковия анализ на капиталистическата икономика като начин на функциониране, като проблеми и противоречия.

Шестият раздел проследява как Маркс изучава историята на общества като френското, руското, испанското, как дефинира техните характеристики и как с помощта на метода си съумява да изведе закономерностите на модерното им състояние.

Седмият и последен раздел е посветен на собствено политическите произведения на Маркс, на стремежа му да конкретизира своите разбирания в политическа реалност, да покаже нагледно и конкретно пътищата за промяна към едно по-добро и по-справедливо общество. Принципната отвореност на този последен раздел към марксистката традиция през XX век позволява читателят сам да прецени как Маркс е политически надграждан, дописван и променян, а чрез приложенията – да отправи поглед и към Марксовото присъствие в обществената и научната мисъл на нашия, XXI в..

Разделите са формулирани общо, като проблемни полета, чието съвременно звучене едва ли може да бъде оспорено.

Поместени са предимно откъси от произведения, малко са текстовете, възпроизведени в цялостен вид. Дължи се на стремежа чрез по-богата палитра от произведения да се даде представа за автентичния Маркс и неговата творческа еволюция. Старали сме се, доколкото е възможно, да предложим откъси, изясняващи в контекст и пълнота дадена Марксова теза или наблюдение, така че сборникът да не стане книга с афоризми.

Обърнато е внимание на основното, което според нас е действително важно в едно академично разбиране за Маркс. Читателят ще открие произведения, които практически не се цитират в изследванията, ще открие други, по-известни, но не особено коментирани. Ще види и нови текстове, които за първи път виждат български превод.

Това е първият опит да се издаде „Избрано“ на Карл Маркс, а не, както беше прието у нас, на Карл Маркс и Фридрих Енгелс. Такава е утвърдената практика и в западния свят. Не става дума за игнориране на Енгелс. Той присъства в антологията както с добре известните съвместни работи, така и със собствени текстове, свързани с одобрението на Маркс („Анти-Дюринг“), с реакции срещу изопачаването на Маркс („Писма за историческия материализъм“), с преоценки на общи – негови и на Маркс – политически позиции (Увод към „Класовата борба във Франция“).

Идеята за съставянето на антологията узряваше дълго и е резултат от диалога между тримата съставители – представители на три поколения изследователи. Подготовката на сборника започна с пряко участие на големия български философ Бернард Мунтян. Забележителен познавач, прецизен интерпретатор и задълбочен, нестандартен критик на творчеството на Маркс, както ще се убеди читателят, той беше съставител на избраните съчинения на Маркс и Енгелс през 70-те и 80-те години, а като редактор на техните събрани съчинения наложи да бъде превеждани от немски, а не от руски. Радваме се, че сега представяме един съвместен проект, който той не доживя да види завършен. Надяваме се, че антологията ще допринесе за завръщането на България в особено актуалните световни дискусии за бъдещето на капитализма и човечеството, в които името на Маркс неизменно се споменава.

Надяваме се също, че ще провокира читателския интерес към една от безспорно големите фигури в историята на човешката мисъл. Може би още не е дошло времето в България да се говори за Маркс *sine ira et studio*. Но това време приближава.

Борис Попиванов
Петър-Емил Митев